

СЛОВА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ТУРБОТИ, ОПІКИ У ГНІЗДІ ПСЛ. *РЕКТИ

Черниш Т.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На підставі псл. **pekti se* "турбуватися, клопотатися, опікуватися" утворена група слов'янських похідних субстантивів, яким властива семантична риса "опіка, турбота". У межах цих іменників встановлюються три семантико-дериваційні розряди: 1. формації з процесуальним значенням "опікування, клопотання", співвідносні з твірним псл. **pekti se*; 2. утворення типу *nomina agentis* на позначення опікуна, покровителя; 3. похідні назви з розряду *nomina essendi* у сенсі "опікунство, заступництво". У розвідці розглядається перша з них.

Перший словотвірний різновид репрезентує псл. **peka*, похідний з основою на *-a* від дієслівного кореня псл. **pek-*, який атестують стчес. *peka* "опіка" [Holub, Korešný 268] та схв. *пєка* "тс." [Лавровский 455]. Значно ширший ареал рефлексії встановлюється для континуантів псл. **peša*, утвореного від тієї самої твірної основи, що й перше, за допомогою суфікса *-ja*, котрий ще на праслов'янському рівні активно витісняв свій нейотований різновид *-a* [SP 1, 81]. Континуантами псл. **peša* є строс. *печа* "турбота, опіка, клопіт" – *Съ божею помочию о васъ печу маемъ* [СлРЯ XI-XVII 15, 31], рос. діал. *печа* "тс." – *Не моя печа, что есть неча* [СРНГ 26, 343], блр. діал. *печа* "опіка" [Носович 413].

У польській мові іменник *piecza* фіксується ще у джерелах з 15 ст. у складі словосполучення *mieć pieczą*, що буквально означає "мати під своєю опікою" – *O duszy, o grzeszne, sam Bóg pieczą ima* [Sstp 35, 85]; крім того, стпол. *piecza* – це також "передбачене законом опікунство і догляд за недорослими дітьми, самотніми жінками та їх майном" [тж]. У сучасній польській мові лексема *piecza* належить до літературного вжитку і тлумачиться словами "дбайливість, опікування, уважність" [SJP 2, 648].

Інші слов'янські континуанти в основному репрезентують мови західної групи, пор. стчес. *рєче* "турбота" [Holub, Korešný 268], чес. *рєче* "опіка; заст. старання, ревність" [SSJČ 19, 544], влуж. *рјеца* "опіка" [Machek 441], нлуж. *р'еса* "тс." [Мука 2, 38]; цікаво відзначити, що єдиний виявлений нами відповідник із південнослов'янського ареалу, слн. заст. *рещ* "турбота", було зафіксоване у Словнику польської мови С.Б.Лінде [Linde 4, 94].

До типового типу дериватів *nomina actionis* належать ті, що утворені від основи дієслова псл. **pekti se* за допомогою суфікса *-enъje*: строс. *печение* "турбота, опіка" (16 ст.) [Срезневский 2, 927] та стпол. *pieczanie* "тс., клопоти, зусилля" (15 ст.) [Sstp 35, 85]. Інші реалізації даного типу нам не відомі.

Наступний формальний різновид слів зі значенням "опіка" репрезентує реконструйований праслов'янський субстантив **pešalbь*.

Стсл. /Σ/λ/, /Σ/ll/ у сенсі "турбота" подає, зокрема, Старослов'янський словник за ред. Р.Цейтлін, створений на основі рукописів 10-11 ст. [ССС 445]. У Матеріалах І.Срезневського друс. *печаль* фіксується у контексті речення " *Она печаль ведетъ въ муку, а си печаль ведетъ въ жизнь вѣчную*" (12 ст.) [Срезневский 2, 923], де воно тлумачиться як "турбота, клопіт". Аналогічний зміст друс. *печаль* реєструє й інше джерело, пор. "*Отягощаютъ сѣрдца ваша ... печальми житиискыми*" (11 ст.) [СлРЯ XI-XVII 15, 32]. Цікаво, що подібне вживання лексеми *печаль* у прикладі з 17 ст. в одному з джерел має ремарку "старе", напр., "...о всѣхъ воинскихъ людѣхъ имѣеть печаль" [СЦС 3, 453].

У сучасній російській мові іменник *печаль* власне у значенні "опіка" займає периферійну позицію у синонімічному ряді, який створюють такі слова як *опека, забота, попечение, опекунство*. Так, у словнику Ожегова рос. *печаль* має ремарку "застаріле та розмовне" і демонструється у складі фразеологічної сполуки *не твоя печаль чужихъ детей качать*; більш узагальнений зміст цей іменник виявляє у структурі розмовного звороту типу *тебе что за печаль* або *вот не было печали*, де виділені слова означають "справа, діло" [Ожегов 472]. Регіональний семантичний різновид рос. *печаль* представляє цікавий випадок поєднання процесуального та агентивного значень, оскільки має й значення "заступник, покровитель" – "*Ты печаль моя, застоюшка моя*" [СРНГ 26, 344].

Багатозначність демонструють також деякі суфіксальні інваріанти рос. *печаль*, а саме строс. *печалие* "опіка, турбота, хвилювання" та "опікунство" [СлРЯ XI-XVII 15, 31], а також рос. діал. *печаленье* "тс." [Даль 3, 107].

Наступним формальним зразком субстантивів даного семантико-дериваційного розряду є відіменні (< псл. **pečalbь*) утворення зі складним суфіксальним формантом *-ovanьje*. Відразу зауважимо, що подібні деривати у формально-дериваційному плані можуть мати й інше трактування, а саме як девербальні іменники від вторинних, у свою чергу, відіменних дієслів типу строс. *печаловати*. Субстантиви з даним суфіксальним елементом представлені стсл. /Σ/λ/(@λ)Σ "заступництво, опікування, клопотання" [СЦС 3, 453], друс. *печалование* "турбота" [Срезневский 2, 922], строс. *печалование* "тс.; заступництво, посередництво" [СлРЯ XI-XVII 15, 31], рос. заст. *печалование* "опікування" [ССРЛЯ 9, 1127], блр. діал. *печалованне* "тс." [Носович 413].

У старопольській мові функціонувало два субстантиви, семантично подібні, але нетотожні, з різницею у передачі єдиної голосної – першого компонента вищезгаданої суфіксальної морфеми, пор. стпол. *pieczalowanie* та *pieczolowanie*. Перше з них пояснюється словами "турбота, неспокій, догляд" [Sstp 35, 85], друге характеризується складнішою семантичною структурою, пор. *pieczolowanie* "старання, запобігливість, відданість; опіка, клопіт, хвилювання" [тж 87]; воно функціонує також у складі сполуки *mieć pieczolowanie* "турбуватися, опікуватися"

[тж]. У словнику давньої польської мови два згадані субстантиви об'єднані в одній словниковій статті і разом тлумачаться як "зусилля, старання; опіка, переживання, хвилювання" ("*Pieczolowanie żarliwe o swobody ojczyzny*") [Reczek 319].

На думку С.Шобера, субстантиви, оформлені названим формантом, на польському ґрунті слід розглядати як стилізовані, архаїзуючі утворення 16 ст., похідні від іменника *piecza*, континуанта псл. **peča* (пор. аналогічну пару пол. *obawa – obawianie*) [Szober 197]. У цьому зв'язку слід звернути увагу і на досить пізні фіксації подібних лексем у російській мові (15-17 ст.), які також слід кваліфікувати як вторинні книжні утворення на базі слів *печа* та *печаль*; той самий характер демонструє строс. *жалование* "переживання, печаль, смуток", співвідносячись із синонімічними строс. *жаль, жалья* [СлРЯ XI-XVII 5, 70-72].

Продуктивний формальний тип іменників зі значенням "опіка" становлять одиниці, утворені від ад'єктива псл. **pečlivъ* за допомогою суфікса *-ostь*: псл. **pečlivostь* реконструюється на множині континуантів, які лише частково охоплюють східно- та західнослов'янські мови, пор. рос. заст. діал. *печливость* "турбота, опіка" [Даль 3, 107], стпол. *pieczliwość* "тс.; зусилля, старання" [Reczek 319], чес. *pečlivost* "опіка" [SSJČ 19, 545], нлуж. *pjecyliwość, pjecliwość* "турбота, увага; боротьба" [Мука 2, 39]. Індивідуальний характер утворення встановлюється для пол. *pieczolowitość* "старанність, відданість, опіка" [SJP 2, 649] та нлуж. *pjecęństwo* "турбота, небезпека" [Мука 2, 38] і *pjecowane* "турбота" [тж 39].

Похідні субстантиви префіксально-суфіксального виду представляють, зокрема, іменні девербативи регулярного творення на *-еньје* типу друс. *попечение < попечися (попещися)* "турбуватися про когось, щось; бути чимось стурбованим" [СлРЯ XI-XVII 17, 83].

Стсл., друс. /|/Σ/Σ' \Σ згідно зі Словником російської мови 11-17 ст., посідало кілька значень, серед яких перше місце займає "помисли, турбота, опікування", пор. "А вы не о единомъ бо градѣ ...ни о вьси **попечение** ...въздаета" (12-13 ст.) [СлРЯ XI-XVII тж]. Словосполучення друс. *в попечении быти* (напр. "Събору же ...въ попечении быти хранити ...заповѣди божия" - 12 ст.) тлумачиться як "турбуватися, прагнути, аби щось відбулося" [тж]. Аналізований іменник виступає також і в складі іншого синонімічного словосполучення - друс. *попечение имѣти (творити)* "турбуватися про кого-, що-небудь" (пор. у цьому зв'язку згадане вище стпол. *tięć pieczq* "мати під своєю опікою"). Окремо слід зазначити, що у цитованому джерелі субстантив *попечение* з фіксацією з 15 ст. наводиться також і з агентивним значенням саме як "покровитель, опора, підпора", пор. "Азь убог есмь и нищ... **попечение** мое, помощник мои и защититель..." [СлРЯ XI-XVII 17, 83]. Нагадаємо, що власне ця семантична риса пов'язує даний іменник із рос. діал. *печаль* (див. вище). Крім уже наведених значень, строс. *попечение* у текстах 16-17 ст. мало й інші, серед яких, зокрема, "намір, стремління", а також "служіння, виконання

певних обов'язків" [тж].

У сучасній російській мові лексема *попечение* має значення "заступництво, турбота" і використовується у якості синоніма іменника *опека*. Аналогічні до рос. *попечение* утворення виявлені у білоруській та болгарській мовах. У словнику І.Носовича блр. *попечение* "опіка, турбота" фігурує поряд із синонімічними одиницями *печа* та *печалованне* [Носович 413]; болг. заст. *попечение* має те саме значення [БРС 481]. Швидше за все, що згадані лексеми в усі три мови були перейняті зі старослов'янської.

Значно ширший ареал відтворення має інший різновид похідних типу *nomina actionis*, який репрезентують віддієслівні формації з префіксом *o(b)-* **o(b)peka*. Сліди саме такого префіксального елемента можна вбачати у видозміненій формі укр. діал. *обікання* "опіка" [картотека SP], яка, ймовірно, походить з первісної **обікання*. Континуантами псл. **o(b)peka* є укр. *опіка* "піклування про кого-, що-небудь, догляд за кимось", а також (адмін.-юр.) "постійний нагляд; контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами" [СУМ 5, 712]. У словнику Б.Грінченка поряд із наведеною формою *опіка* подається також заст. *опека* [Грінченко 3, 56-57]. Семантично тотожним із ними є блр. *опека* [БлрРС 1, 131]. Серед російських відповідників відомі фіксації строс. *опека* "покровительство, заступництво" [СлРЯ XI-XVII 13, 14] та рос. *опека* "нагляд за недієздатними особами, турбота" [Ожегов 413]. Східнослов'янські назви турботи даного типу мають паралелі в інших слов'янських мовах: пол. *opieka* "нагляд, догляд" [SJP 2, 526], чес. діал. *opěka* "тс." [Machek 441], слц. *opeka* "турбота" [тж], болг. *опека* "тс., нагляд" [БРС 404].

Слід окремо зазначити, що у старопольській мові поряд із формою *opieka* [Sstp 32, 596] функціонували також й інші, вторинні, одиниці, які у формально-дериваційному відношенні належить розглядати як похідні від ад'єктива стпол. *opiekadlny* у сенсі "дбайливий, опікунчий" [тж 599] із доданням суфіксів *-stwo/-stwo*, пор. *opiekadlnictwo*, *opiekadnictwo*, *opiekadlnicstwo*, *opiekadlnistwo* зі значеннями "охорона, опіка, кураторство; (юр.) опіка над неповнолітніми дітьми та самотніми жінками" [тж 596].

До даної групи лексем ми зараховуємо також вторинні віддієслівні похідні на *-аньє*, представлені укр. *опікування* "нагляд, піклування, пов'язані з відповідальністю за кого-, що-небудь; опіка, увага до потреб, запитів; охорона чий-небудь інтересів" [СУМ 5, 712] та блр. *опекаванне* "захист, заступництво" [БлрРС 1, 131]. Те ж процесуальне значення домінує і в таких абстрактних формаціях як укр. *опікунство* "тс."

В Етимологічному словнику чеської мови В. Махка зареєстровано старочеський юридичний термін *opěně*, який кваліфікується автором як "недостатньо ясний" [Machek 415]. При цьому дослідник наводить етимологічну версію В. Ванечка, згідно з якою дане слово виводиться з первісної форми *opěně*, що в свою чергу

походить від давнього чеського субстантива *opěka* і мало значення "охорона; плата за охорону" [тж 416]. Із семантичної точки зору ця давня формація відтворює етимологічний зміст "турбота, нагляд, догляд", ніби конкретизуючи більш узагальнений зміст твірної основи псл. *pek-.

Література

- БлрРС – Белорусско-русский словарь. – Минск: Сов. энцикл., 1989. – Т. 1-2;
БРС – Болгарско-русский словарь. – М.: Сов. энцикл., 1966;
БТР - Български тълковен речник. – София: БАН, 1963;
Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К.: АН УРСР, 1958. - Т. 1-4;
Герев Н. Речник на българския език, т.1-4. – София, 1977;
Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. – Спб., 1880;
Лавровский П. Сербско-русский словарь. – Спб.: изд. ОРЯС, 1870;
Носович И.И. Словарь белорусского наречия. – Спб., 1870;
Мука Э. Словарь нижнелужицкого языка – Бауцен: б/в, 1928. - Т. 1-2..
Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Сов. энцикл., 1973;
ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь. – М.: Моск. патриарх., 1993;
СлРЯ XI-XVII - Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1975. – В. 1-;
Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1912. – Т. 1-3;
СРНГ - Словарь русских народных говоров. Вып. 26. – М.: Наука, 1991;
ССРЛЯ - Словарь современного русского литературного языка. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1955-1965. – Т. 1-17;
ССС – Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.). / Под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой. – М.: Русск. язык, 1994;
СУМ - Словник української мови в 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970-1980;
СЦС – Словарь церковнославянского и русского языка / Сост. 2-м отд. Импер. Акад. Наук : Изд. 2-е. – Спб., 1867. – Т. 1-3;
Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: SNU, 1952;
Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Lwów, 1860. – Т. 1-6.
Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: ČSAV, 1968;
Reczek S. Podręczny słownik dawnej polszczyzny. – Wrocław .: Ossolineum, 1968;
SJP - Słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1978-1981. – Т. 1-3;
SP - Słownik Prasłowiański. – Wrocław etc.: PAN, 1974. – Т.1;
SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého. – Praha: Academia, 1958-1971. – Sv.1-40;
Sstp – Słownik Staropolski. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1953-. – Т. 1-;
Szober St. Gramatyka języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1957.